

[Θέματα ιστορίας της ελληνικής γλώσσας]

Γλώσσα και Έθνος στη Νεότερη Ελλάδα

Αντώνης Λιάκος (2007)

Στην ελληνική περίπτωση είναι θεμιτό να κάνουμε λόγο για γλωσσική συνείδηση που προηγείται της εθνικής, χωρίς η δεύτερη να προκύπτει αυτονόητα από την πρώτη. Π.χ. οι Φαναριώτες και έργο τους στη Βλαχία ...[άλλωστε] δεν υπάρχει έτοιμη και από τα πριν συνταγή για τη σχέση γλωσσικής και εθνικής συνείδησης.

Έλλη Σκοπετέα (2002, 31, 32)

Υποστηρίζεται συχνά ότι η γλωσσική συνείδηση συμπίπτει με την εθνική. Ήταν όμως έτσι τα πράγματα πριν από την εποχή που δημιουργήθηκε ένα κράτος των Ελλήνων στη νοτιότερη ευρωπαϊκή περιοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας; Η παράλληλη ιστορία του ελληνικού έθνους και της ελληνικής γλώσσας είναι ενδιαφέρουσα ακριβώς γιατί αυτά δεν ταυτίζονται, αλλά η μία προκαλεί την άλλη, και μέσα από την αμοιβαία σχέση τους μεταμορφώνονται και οι δύο. Ας δοκιμάσουμε να παρακολουθήσουμε αυτή την ιστορία.

Τα ελληνικά ως γλωσσικό δίχτυ πάνω από μια πολύγλωσση περιοχή

Πριν να αποτελέσουν τα Βαλκάνια ξεχωριστές εθνικές επικράτειες, στην περιοχή αυτή ζούσαν πληθυσμοί που μιλούσαν γλώσσες και ιδιώματα τα οποία δεν είχαν ευκρινή όρια μεταξύ τους. Τα γλωσσικά αυτά ιδιώματα ήταν περισσότερα από τις επίσημες γλώσσες που μιλιούνται σήμερα στην περιοχή. Ανάμεσα σε αυτά μιλιόνταν και τα ελληνικά. Αλλά τα ελληνικά δεν ήταν μόνο αυτά που ακούγονταν στην καθημερινή ομιλία. Υπήρχε μια ελληνική γλώσσα γραπτή και επίσημη, η οποία απλωνόταν σαν ένα δίχτυ πάνω από ετερόγλωσσους πληθυσμούς. Ήταν η γλώσσα της Εκκλησίας, ενός θεσμού και με τη μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, από τα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και με το μεγαλύτερο γεωγραφικό εύρος. Οι ελληνόγλωσσες επισκοπές εκτεινόταν από την Αίγυπτο έως τη Μολδοβλαχία. Τα ελληνικά ήταν επίσης η γλώσσα των εγγραμμάτων, του έντυπου λόγου και των βιβλίων, του εμπορίου. Είχαν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που τα καθιστούσαν μια «υψηλή» γλώσσα, όπως ήταν και τα λατινικά στην Κεντρική Ευρώπη.

Αν όμως τα ελληνικά είχαν μείνει μόνο μια «υψηλή γλώσσα», είναι πιθανό ότι θα είχαν εξαφανιστεί, όπως εξαφανίστηκαν τα λατινικά από τη γενίκευση της χρήσης των καινούργιων εθνικών γλωσσών. Το ζήτημα είναι ότι υπήρχε μια γλωσσική συγγένεια ανάμεσα σε αυτό το γλωσσικό δίχτυ και τις ελληνόγλωσσες περιοχές, η οποία προσέδωσε στα ελληνικά όχι μόνο μια ελκτική δύναμη, μεγαλύτερη από εκείνη που διέθεταν ανάμεσα στους χριστιανούς τα άλλα ομιλούμενα γλωσσικά ιδιώματα, αλλά προπαντός μια εθνοποιητική λειτουργία. Τα ελληνικά, δηλαδή, γίνονταν αισθητά ως ένα γλωσσικό συνεχές από τη λόγια έως τη δημώδη γλώσσα, από τη γλώσσα των εγγραμμάτων και των βιβλίων έως τη γλώσσα των χωρικών. Αυτή η αίσθηση ενός συμπαγούς συνεχούς είχε βέβαια ως προϋπόθεσή της το γεγονός ότι η ελληνική δεν άφησε όπως η λατινική πολλούς απογόνους, δηλαδή τις λατινογενείς γλώσσες. Η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία διέσωσε κατά κάποιον τρόπο την ενότητα του ελληνόφωνου πληρώματος, και στις περιοχές που αναπτύχθηκαν διάλεκτοι δεν συγκροτήθηκαν ισχυρά κράτη για να τις μετατρέψουν σε γλώσσες (Χριστίδης 1999, 39-40). Κατά συνέπεια, αυτή η αίσθηση του γλωσσικού συνεχούς έγινε η βάση πάνω στην οποία έγινε συνειδητό ότι οι χριστιανοί ορθόδοξοι, ελληνόγλωσσοι ή ελληνομαθείς, αποτελούσαν μια κοινότητα. Επομένως, πριν από την Επανάσταση του 1821 η γλώσσα λειτουργούσε όχι ως κριτήριο εθνικότητας, όπως υποστηρίχτηκε από την εθνική ιδεολογία τον 19ο αιώνα, αλλά ως όχημα για τον μετασχηματισμό των ελληνόγλωσσων χριστιανοορθόδοξων πληθυσμών σε εθνικότητα. Όχι όμως μόνο των

ελληνόγλωσσων πληθυσμών, αλλά και άλλων χριστιανικών πληθυσμών των οποίων η μητρική γλώσσα δεν ήταν η ελληνική. Ένα ωραίο παράδειγμα: το 1802, ένας παπάς από τη Μοσχόπολη της σημερινής νότιας Αλβανίας, βλαχόφωνης κωμόπολης, έγραφε για τη δυνατότητα δημιουργίας μιας ενιαίας κοινότητας όλων των πληθυσμών της αυτοκρατορίας με κοινό στοιχείο την ελληνική γλώσσα. Αυτή η γλωσσική κοινότητα βέβαια δεν ήταν ακόμη έθνος. Η ιστορία άλλωστε, σε κάθε εποχή, κυοφορεί με περισσότερες από μία δυνατότητες.

Πώς έθνος και γλώσσα μετασηματίστηκαν;

Το να μετατραπεί η κοινότητα αυτή σε «έθνος», με τη νέα σημασία που απέκτησε η λέξη αυτή από την εποχή του Διαφωτισμού, ήταν μία από αυτές τις δυνατότητες. Μπορεί η γλώσσα βέβαια να μην ήταν ο μοναδικός πρόξενος αυτής της αλλαγής, η οποία άλλωστε επεκτεινόταν με ταχύτατους ρυθμούς σε όλο τον κόσμο μεταμορφώνοντας κοινωνίες σε έθνη, αλλά είχε κεντρικό ρόλο· όχι ένα ρόλο σε μια διαδικασία ήδη αποφασισμένη αλλά ένα ρόλο συν-διαμορφωτικό. Η ίδια η γλώσσα άλλαζε ρόλο, σημασία, μορφή μέσα από τη συμμετοχή της στη διαδικασία αυτή. Για τον λόγο αυτό παρατηρούμε ότι τόσο πριν από την Επανάσταση του 1821 όσο και έπειτα από αυτήν έως τα χρόνια του δημοτικισμού, οι σπουδαιότερες δημόσιες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις είχαν ως αντικείμενο τη γλώσσα. Η γλωσσική μορφή που θα έπρεπε να υιοθετηθεί ήταν πράγματι επίδικο ζήτημα. Αλλά το διακύβευμα ήταν η φυσιογνωμία του έθνους και ο καθορισμός της εθνικής ιδεολογίας.

Πώς όμως έθνος και γλώσσα μετασηματίστηκαν μέσα από την αμοιβαία σχέση τους; Πολύ πριν εμφανιστεί στον ορίζοντα το έθνος ως μορφή οργάνωσης μιας κοινωνίας, το 1540 στη Βενετία κυκλοφόρησε η πρώτη γραμματική της καθομιλουμένης. Συγγραφέας της ο Νικόλαος Σοφιανός. Στον πρόλογο της γραμματικής αυτής υπάρχει μια αναφορά που μας ενδιαφέρει γι' αυτή τη σχέση. Η ανάγκη για την καλλιέργεια της γλώσσας εμφανίζεται ως έγνοια για την προκοπή του «γένους». Για να κατανοήσουμε το ενδιαφέρον αυτό, θα πρέπει να καταλάβουμε τι συνέβαινε την εποχή αυτή στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ήταν μια εποχή ανάδυσης των εθνικών γλωσσών. Έτσι, στην ατμόσφαιρα της περιόδου εκείνης, που αντιπαρέθετε τις νεότερες εθνικές γλώσσες στα λατινικά, και η νεότερη ελληνική γλώσσα δεν πρέπει να θεωρείται κατώτερη από την αρχαία. Επομένως, το ενδιαφέρον για τα νέα ελληνικά δεν προκύπτει ως συνέχεια αλλά ως συνείδηση ασυνέχειας και αντιπαραθέσης με την αρχαία γλώσσα. Το παράδειγμα της συγκρότησης εθνικών γλωσσών στην Ευρώπη βρίσκεται και στις απαρχές της γλωσσικής συζήτησης στους έλληνες λόγιους και στους επόμενους αιώνες. Τρεις αιώνες αργότερα -τότε οι ρυθμοί δεν ήταν τόσο γρήγοροι όσο οι σημερινοί- βλέπουμε τις ίδιες έγνοιες στην αλληλογραφία του Δημητράκη Καταρτζή με τον Λάμπρο Φωτιάδη καθώς και στα κείμενα των Δημητρίου Φιλιππίδη και Γρηγόριου Κωνσταντά στα τέλη του 18ου αιώνα. Τι συνάγουμε από τις παρατηρήσεις αυτές; Ότι η δημιουργία εθνικών γλωσσών στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη έθεσε επίσης και το πρόβλημα της νεοελληνικής γλώσσας. Με ποιον τρόπο το έθεσε; Με τη μετατόπιση από το *είναι* στο *δέον*, δηλαδή από την αναγνώριση και την περιγραφή της γλωσσικής πραγματικότητας στην ανάγκη αναμόρφωσής της, στο πώς «πρέπει» να μιλάμε και να γράφουμε. Αυτή η μετατόπιση, που κάνει τη γλώσσα αντικείμενο πολιτικής, σχεδιασμού, επέμβασης, μεταρρύθμισης, αναμόρφωσης, είναι ήδη η πρώτη μεγάλη μεταμόρφωση που υφίσταται η γλώσσα καθώς μπαίνει στη διαδικασία αναμόρφωσής της σε *εθνική* γλώσσα.

Ας δούμε αναλυτικότερα αυτή τη διαδικασία της γλωσσικής αναμόρφωσης. Παρατηρούμε τρεις παραμέτρους. Η πρώτη αναφέρεται στη φιλοσοφία κάθε εποχής για τη γλώσσα. Κάθε εποχή έχει τη φιλοσοφία της και κάθε φιλοσοφία τη γλώσσα της. Επομένως, σε κάθε εποχή στις αντιλήψεις για τη γλώσσα υπόκεινται κάποιες φιλοσοφικές παραδοχές. Στον 18ο αιώνα το ισχυρότερο φιλοσοφικό παράδειγμα ήταν ο Διαφωτισμός. Επομένως, και τη γλώσσα την αντιλαμβάνονταν μέσα στην πάλη της αλήθειας με τις προκαταλήψεις, του νου με την αγραμματοσύνη, του φωτός της γνώσης με το σκοτάδι της άγνοιας. Η γλώσσα λοιπόν ως φορέας γνώσης και αλήθειας. Η δεύτερη παράμετρος της αναμόρφωσης της γλώσσας είναι η εθνική: η ρύθμιση της γλώσσας τίθεται στην υπηρεσία της ανάδειξης του έθνους σε πολιτισμική

κοινότητα και πολιτική αρχή. Εδώ οι αντιλήψεις για τη γλώσσα διαπλέκονται με τη συγκρότηση των αντιλήψεων για την ιστορία του έθνους. Οι προηγούμενες από τα εθνικά κράτη μορφές εξουσίας δεν είχαν τόσο μεγάλες φιλοδοξίες, όπως το να ρυθμίζουν τη γλώσσα των υπηκόων τους. Τους αρκούσε οι άρχοντες να εκφράζονται σε μια γλώσσα διαφορετική από τις υποτελείς τάξεις. Όχι όμως και τα έθνη. Πολιτισμική και πολιτική κοινότητα σημαίνει και γλωσσική επίσης κοινότητα. Η τρίτη παράμετρος, τέλος, συναρθρώνει τις προηγούμενες αξιώσεις από τη γλώσσα με τις κοινωνικές πραγματικότητες και με τις ταξικές διακρίσεις. Αν και οι τρεις παράμετροι διαπλέκονται, θα αναφερθούμε εδώ αναλυτικότερα στη δεύτερη και στην τρίτη.

Ταξική διάκριση ή εθνική αδελφότητα;

Ας αρχίσουμε από την τρίτη παράμετρο. Εφόσον οι κοινωνίες δεν είναι ομοιογενή σύνολα, τα γλωσσικά ζητήματα συσχετίζονται με τις κοινωνικές διαφορές και τη συνείδηση των διαφορών αυτών. Δεν είναι τυχαία τα ονόματα *αριστοκρατία*, *ευγενείς* από τη μια, *όχλος*, *χυδαίοι* από την άλλη. Η κοινωνική διαφορά επενδύεται με πολιτισμικές σημασίες που αποδίδουν το κοινωνικό γόητρο και αναδεικνύουν τις κοινωνικές διαφορές ως πολιτισμικές διαφορές. Για τον λόγο αυτό στα κείμενα της εποχής συναντούμε συχνά τους όρους «εξευγενισμός» και «εκχυδαϊσμός». Ποια γλώσσα ταίριαζε στους ευγενείς; Μια «ευγενής» γλώσσα, δηλαδή, όπως το λέει η λέξη, μια γλώσσα που προέρχεται από καλή γενιά. Και ποια ήταν αυτή η διαπιστωμένα καλή γενιά; Οι Αρχαίοι Έλληνες. Επομένως, η υιοθέτηση της γλώσσας τους αποτελούσε σημείο εξευγενισμού. Η ευγενής γλώσσα ήταν η αρχαία, η υιοθέτηση της σημάδι εξευγενισμού. Η «κοινή» ήταν η γλώσσα των «χυδαίων» του «όχλου» και των ... γυναικών! Η υιοθέτησή της σήμαινε εκχυδαϊσμό, επικράτηση του όχλου, εκθήλυνση. Η ιεραρχία των κοινωνικών τάξεων συμβαδίζει με την ιεραρχία των κοινωνικών φύλων. Σύμφωνα δηλαδή με τη νοοτροπία της εποχής εκείνης, αν κάποιος μορφωμένος και πλούσιος υιοθετούσε τη γλώσσα την κοινή, θα ταυτιζόταν με τον κοινό λαό, πράγμα βεβαίως που απευχόταν. Οι διακρίσεις ήταν συστατικό της κοινωνικής τάξης και έπρεπε να γίνονται απολύτως σεβαστές. Οι ίδιες απόψεις αποτελούσαν και αντικείμενο συζητήσεων στην Εκκλησία. Π.χ. όταν ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης Κύριλλος Λούκαρις ή οι ελληνοκαθολικοί ιερωμένοι αποφάσισαν τη χρησιμοποίηση της κοινής γλώσσας προκειμένου το κήρυγμά τους να αποκτήσει μεγαλύτερη εμβέλεια στο εκκλησίασμα το οποίο ήταν στην πλειοψηφία του αναλφάβητο, οι συντηρητικοί ιεράρχες αντέταξαν το επιχείρημα ότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στον εκχυδαϊσμό των ιερών θρησκευτικών κανόνων. Οι απόψεις αυτές είχαν διάρκεια αιώνων και ισχυρή ισχύ και έξω από τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Π.χ. ένας άλλος λόγιος, ο Παναγιώτης Κοδρικάς(1818), δεν συμφωνούσε με την ανάμειξη της γλώσσας των ευγενών και των πεπαιδευμένων με αυτή των αγραμμάτων και του όχλου. Η κοινωνική ιεραρχία επιφυλάσσει για τον καθένα ένα ρόλο και μια γλώσσα.

Βλέπουμε δηλαδή ότι τους μεν τους απασχολούσε το ζήτημα της δημιουργίας και κατοχύρωσης μιας εξευγενισμένης τάξης, τους δε η πολιτική διαμόρφωση μιας συλλογικότητας. Το ζήτημα της δημιουργίας μιας εθνικής συλλογικότητας, το οποίο θα απαιτούσε άλλη προσέγγιση στη γλώσσα, ήταν μακριά από τη σκέψη των πρώτων. Αντίθετα, τους υποστηρικτές της κοινής, τους οπαδούς δηλαδή του «συρφετώδους κόμματος» (η ορολογία ανήκει στον Φωτιάδη, 1812) τους ενδιέφερε η «τελειοποίησις» του έθνους μέσα από την καλλιέργεια της γλώσσας του. Οι διαφορές ανάμεσα στις δυο απόψεις είναι πολύ μεγάλες και μας προδιαθέτουν να καταλάβουμε πόσο γιγαντιαίοι μετασχηματισμοί χρειάστηκαν στην κοινωνία για να μετατραπεί σε έθνος. Στην πρώτη άποψη είναι η κοινωνική τάξη και η διατήρηση της κοινωνικής ιεραρχίας που μετράει για τις γλωσσικές απόψεις. Στη δεύτερη είναι το έθνος ως συλλογικότητα που πρέπει να προκόψει. Διακρίνουμε δηλαδή τη δημοκρατική δυναμική στην οργάνωση της κοινωνίας σε έθνη. Το έθνος γίνεται αντιληπτό ως αδελφότητα. Βέβαια, την ιστορική εξέλιξη δεν θα πρέπει να την αντιλαμβανόμαστε μονογραμμική. Η διαφορά αυτή θα μετασχηματιστεί προς τις παραμονές της Επανάστασης, όταν ο «εξευγενισμός» προτείνεται για το έθνος συνολικά και ταυτίζεται με τον *εξελληνισμό*.

Ο εξελληνισμός του έθνους

Τι σήμαινε για την εποχή εκείνη «εξελληνισμός»; Η απάντηση με τα λόγια της εποχής: «*την πατρώαν αναλαβέσθαι φωνήν*». Φυσικά δεν επρόκειτο για την «πατρώα φωνή» με φυσικούς όρους. Δεν επρόκειτο για τη φωνή των φυσικών τους πατέρων και παππούδων. Αυτή απωθούνταν για να υιοθετηθεί μια φωνή υιοθετημένων πατέρων από τη μακρινή αρχαιότητα. Δημιουργία «επινοημένης παράδοσης»; Αναμφίβολα, αλλά αυτό που αξίζει να προσέξουμε είναι ότι ο άξονας της επινόησης είναι η γλώσσα. Η γλώσσα δηλαδή τρέχει πάνω από τις σπασμένες γέφυρες και τις συνδέει. Δημιουργεί νέες συγγένειες πάνω από τις φυσικές. Ας προσέξουμε όμως παράλληλα και την κοινωνική δυναμική. Η άποψη αυτή λέει ναι στη συλλογικότητα, αλλά υπό τις προϋποθέσεις ότι αυτή η συλλογικότητα θα αναμορφωθεί, και το όργανο της αναμόρφωσης είναι η γλώσσα, που σημαίνει εκπαίδευση. Ο λαός πρέπει να εκπαιδευτεί για να γίνει έθνος.

Αν ο λαός πρέπει να γίνει έθνος, τότε η γλώσσα του πρέπει να αλλάξει. Στο ψήφισμα των μαθητών του Ελληνομουσείου Κυδωνίων (σημερινό Αϊβαλί), η «χύδην και αγοραία» γλώσσα θεωρείται «*ως πάντη ανοίκειον τοις των Ελλήνων εκείνων απογόνους*» (1816-1817). Ήδη βρισκόμαστε βαθιά μέσα σε μια καινούργια και επινοημένη κουλτούρα. Οι απόγονοι δεν επιτρέπεται να μιλούν άλλη γλώσσα, όχι από αυτή των πραγματικών τους παππούδων, αλλά από εκείνη των φανταστικών τους προγόνων! Να πώς ο λαός μετασχηματίζεται σε έθνος, θα παρατηρούσε κάποιος εξωτερικός παρατηρητής που θα είχε την πολυτέλεια της χρονικής απόστασης αλλά και της διαχρονικής εποπτείας.

Η κοινωνική χρήση της γλώσσας οδήγησε σε διαφορετικές αντιλήψεις για τη χρονική διάσταση στη γλώσσα και κατά συνέπεια για τη χρονικότητα του έθνους. Το σημείο αυτό είναι κρίσιμο, γιατί μας δείχνει πώς η αντίληψη για τη γλώσσα, ως εθνική γλώσσα, καθόρισε επίσης και το σχήμα της ιστορίας, ως εθνικής ιστορίας. Π.χ. στη γραμματική του Σοφριανού υπάρχει ήδη το αναγεννησιακό σχήμα της πτώσης και της αναβίωσης. Η έννοια της έκπτωσης και της διαφθοράς προέρχεται από τη βιβλική αντίληψη του κόσμου. Δίνει στην έννοια του χρόνου το σχήμα μιας καμπύλης: παράδεισος-πτώση-σωτηρία. Έτσι, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, όπως επικράτησε να ονομάζεται στην Ελλάδα η οθωμανική περίοδος της ιστορίας από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης έως την Επανάσταση του 1821, το νοητικό αυτό σχήμα επιτρέπει να εκφράζονται αντιλήψεις για το «*πεπτωκός γένος*». Το γένος, δηλαδή το βασίλειο των Χριστιανών, «έπεσεν» (κατακτήθηκε) εξαιτίας των αμαρτιών του. Αλλά προς το τέλος αυτής της περιόδου, το σχήμα της καμπύλης αποβάλλει τον εσχατολογικό του χαρακτήρα. Αυτή η στιγμή της μετάβασης από μια θρησκευτική σε μια κοσμική αντίληψη του ιστορικού χρόνου είναι κρίσιμη, γιατί αποτελεί μια από τις νοητικές προϋποθέσεις για τη σύλληψη της ιστορίας ως εθνικής ιστορίας. Και εφόσον «η γλώσσα είναι αυτό το έθνος» (Κοραής, 1829) το σχήμα της απώλειας και της σωτηρίας αφορά την ίδια τη γλώσσα και μέσω αυτής το έθνος. Η αντίληψη για τη γλώσσα επομένως αποτελεί κομβικό στοιχείο στη μετάβαση αυτή γιατί υποδεικνύει την κατεύθυνση προς την οποία θα στραφούν οι αναζητήσεις για τον χρονικό άξονα της ιστορίας του έθνους. Οι αρχαϊστές λ.χ. πρόβαλαν μια αχρονική αντίληψη της γλώσσας θεωρώντας την ελληνική ως ενιαία γλώσσα η οποία μπορούσε να αναβιώσει ίδια και απαράλλακτη ώστε, ακόμη και αν ανασταίνονταν οι Αρχαίοι, να μπορούν να την καταλαβαίνουν. Οι αντίπαλοί τους αντίθετα θεωρούσαν ότι η νεοελληνική γλώσσα, που την ονόμαζαν «ρωμείκη», ήταν συγγενής γλώσσα με την «Ελληνική», δηλαδή τα αρχαία ελληνικά. Δεν ταύτιζαν τις δυο γλώσσες, αλλά θεωρούσαν τη μία κόρη της άλλης. Διέδιδαν μάλιστα τη θεωρία ότι η νεοελληνική ήταν η πέμπτη διάλεκτος της αρχαιοελληνικής γλώσσας, η «αιωλοδωρική» (Χριστόπουλος-Βηλαράς, 1805/1814). Πάντως και στις τρεις περιπτώσεις η τάση ήταν να βασίσουν την εγκυρότητα της άποψής τους στην αρχαιότητα. Οι μεν με το επιχείρημα της ενιαίας γλώσσας, οι δε με το επιχείρημα ότι πρέπει να υιοθετήσουν την ομιλούμενη γλώσσα, γιατί και οι Αρχαίοι στον καιρό τους χρησιμοποιούσαν την ομιλούμενη γλώσσα.. Οι τελευταίοι ονόμαζαν τη γλώσσα των Αρχαίων *ελληνική* ή *ελληνικά* χωρίς άλλο προσδιορισμό χρονικό, ενώ αντίθετα ονόμαζαν τη δημώδη *ρωμαίκα* (Καταρτζής), *ρωμείκα* (Φιλίπιδης-Κωνσταντάς), *τωρινή ελληνική γλώσσα* (Χριστόπουλος) Σύμφωνα με την εξαντλητική βιβλιογραφία των εκδόσεων του Φίλιππου Ηλιού (1997, 658), μόνο στην εικοσαετία 1801-1820 υπήρχαν περισσότεροι από 70 ορισμοί της νεοελληνικής γλώσσας. Η πολλαπλότητα των ορισμών δείχνει την αδυναμία να οριστεί η γλώσσα. Δείχνει όμως και το ενδιαφέρον να ταξινομηθεί. Συνολικά η συζήτηση και η διαμάχη για το ποια γλώσσα θα υιοθετηθεί πατούσε και σε ένα ιστορικό προηγούμενο που είχε δείξει μεγάλη χρονική αντοχή. Υιοθετώντας την ελληνική γλώσσα

ως ιστορική γλώσσα, οι άνθρωποι της εποχής εκείνης κληρονόμησαν επίσης και τη διγλωσσία, τη διαφορά δηλαδή της κοινής ελληνικής από την αττικίζουσα γλώσσα.

Η ιστορία της γλώσσας μήτρα για την ιστορία του έθνους

Από τις προηγούμενες αντιλήψεις για το πώς έχει η γλώσσα, εκείνο το οποίο πρέπει να συγκρατήσουμε είναι το εξής: η συζήτηση για τη γλώσσα, όποιο περιεχόμενο και αν είχε, δημιούργησε μια συνείδηση ότι το έθνος συγκροτείται με άξονα τη γλώσσα. Από τη στιγμή που η παραδοχή αυτή γενικεύτηκε και έγινε αυτονόητη, τότε το αποτέλεσμα ήταν η ίδια η αντίληψη για την ιστορία της γλώσσας να αποτελέσει τη μήτρα για την αντίληψη της ιστορίας του έθνους. Εφόσον, δηλαδή, η γλώσσα μπορούσε να αναχθεί στη μορφή που απέκτησε κατά την αρχαιότητα, το έθνος επίσης μπορούσε να αποκτήσει μια ιστορία η οποία να αναγάγει τη συγκρότησή του στην αρχαιότητα. Και αντίστροφα: εφόσον η ιστορία του έθνους αναγόταν στην αρχαιότητα, τότε η μορφή της γλώσσας που το έθνος όφειλε να υιοθετήσει έπρεπε να αναχθεί στην αρχαιότητα. Υπάρχει πάλι εδώ αυτή η αδιόρατη αλλά θεμελιώδης μετατόπιση από το *είναι* στο *δέον*, η οποία χαρακτηρίζει τη δημιουργία της εθνικής συνείδησης, και την οποία διαπιστώσαμε πιο πάνω. Η δημιουργία του μοντέρνου έθνους δεν είναι η αναγνώριση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του αλλά η πολιτικοποίησή τους, η ένταξή τους δηλαδή σε συγκεκριμένο πρόγραμμα. Επομένως, οι συζητήσεις ή, καλύτερα, οι αντιπαραθέσεις για τη γλώσσα τόσο πριν όσο και μετά την Επανάσταση είχαν μια διπλή λειτουργία. Αφενός όριζαν νοητικά και πολιτισμικά τα όρια του έθνους, αφετέρου ρυθμίζαν τον τρόπο δημιουργίας του. Αυτή η ρύθμιση αποτελούσε τη βάση των νέων ορίων πάνω στα οποία δημιουργούνταν νέοι ορισμοί και κατά συνέπεια νέες ρυθμίσεις. Έτσι, το γλωσσικό ζήτημα, απέκτησε δυναμική και έγινε ένα πεδίο όπου δεν αντανακλούνταν απλώς οι κοινωνικές μεταβολές αλλά και ρυθμιζόνταν συμβολικά και ιδεολογικά.

Η πολιτισμική συγκρότηση του έθνους εμπεριέχει εξαρχής την έννοια της ιεραρχίας. Επομένως, ο εξαρχαϊσμός και η αναφορά στην αρχαιότητα σκόπευαν επίσης στην εγκαθίδρυση εθνικών ιεραρχιών και προτεραιοτήτων. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο (1817), έναν μορφωμένο ιερωμένο, ήταν σαφής η σύμπλευση της γλώσσας και της κοινωνικής ιεραρχίας. Ποιοι αποτελούν την ιεραρχία αυτή; Εδώ υπήρχαν διαφορετικές απαντήσεις οι οποίες δείχνουν και όλη την κλίμακα των πολιτικών αντιλήψεων, από τις πιο συντηρητικές έως τις πιο ριζοσπαστικές. Λ.χ. το ένα άκρο του φάσματος αυτού το κρατούν εκείνοι οι οποίοι θεωρούν ότι επικεφαλής της κοινωνικής και, επομένως, της πολιτισμικής ιεραρχίας όφειλαν να είναι οι εκκλησιαστικοί, διοικητικοί και οικονομικοί παράγοντες (Κοδρικάς, 1818). Αντίθετα ο Κοραΐς (1815), προτείνοντας τη γλωσσική μέση οδό, αντιτάσσει μια δημοκρατικότερη εκδοχή στη γλωσσική ρύθμιση. Στην «πατρική διδασκαλία» που ενέχει αυταρχική διάσταση, ο Κοραΐς αντιπαρατάσσει την «αδελφική διδασκαλία» και κυρίως μέσω του πρώτου πληθυντικού προσώπου αναβιβάζει την εθνική συλλογικότητα σε νομιμοποιητική αρχή. Πιο ριζοσπαστικά ο Διονύσιος Σολωμός (1824), και σε συνθήκες επανάστασης, προκρίνει τη σύγκρουση. Όπως η ελευθερία θα «πατήσει» τα τούρκικα κεφάλια, έτσι και η κοινή γλώσσα θα κατισχύσει πάνω στη νεκρή γλώσσα των «σοφολογιώτατων». Η σύνδεση ελευθερίας και γλώσσας στον Σολωμό, η οποία συχνά διαβάζεται αποσπασμένη από τα συμφραζόμενά της, αφορά τη σύνδεση και τις αντιπαραθέσεις γύρω από την πολιτισμική και πολιτική συγκρότηση του έθνους.

Λεξιπενία, αναρχία και η τάξη του εξαρχαϊσμού

Οι προεπαναστατικές συζητήσεις για την αναμόρφωση της γλώσσας δεν μπορούσαν να καταλήξουν χωρίς τη συγκρότηση της κρατικής εξουσίας, δηλαδή ενός ενιαίου εθνικού κέντρου. Αλλά η δημιουργία κράτους αυτή καθαυτή έθεσε νέα προβλήματα γιατί απαιτούσε την πρακτική αντιμετώπιση νέων καταστάσεων. Τώρα δεν ήταν μερικοί διανοούμενοι σκορπισμένοι στις τέσσερις γωνιές του κόσμου που αλληλογραφούσαν και κονταρομαχούσαν για τη γλώσσα, αλλά πολύ περισσότεροι άνθρωποι συγκεντρωμένοι στο λιλιπούτειο ελληνικό κράτος με πιεστικές ανάγκες. Πώς θα έστηναν το νέο κράτος; Ποια γλώσσα θα χρησιμοποιούσαν; Η διοίκηση, η οικονομία, ο στρατός, η δικαιοσύνη και η εκπαίδευση ζητούσαν ένα τυποποιημένο λεξιλόγιο και προπαντός ένα τυποποιημένο τρόπο γραφής για να μπορούν να αναπαραχθούν και να διαδοθούν στην

επικράτεια. Η πενία λέξεων ήταν αισθητή. Καθεμία από τις προτεινόμενες μορφές της γλώσσας είχαν και δυνατότητες και αδυναμίες. Η καθομιλουμένη, παρά τις διαλεκτικές της διαφορές, ήταν μια καλλιεργημένη γλώσσα η οποία, αν και της έλειπε η κωδικοποίηση, σε γλωσσικό επίπεδο δεν παρουσίαζε λειτουργικές διαφορές από την καθαρεύουσα (Hering 1995). Ο εξαρχαϊσμός παρουσίαζε και αυτός πλεονεκτήματα: αντλούσε το ιδεολογικό του κύρος από τη θέση της αρχαίας ελληνικής στη σύγχρονη Ευρώπη ως κλασικής γλώσσας και αποτύπωνε σε συμβολικό επίπεδο την ιδεολογία της αναβίωσης του έθνους. Δεν πρότεινε ωστόσο, και για λόγους ταξικών, μια κανονικοποίηση καθολικής ισχύος. Άλλη ήταν η γλώσσα των λογίων και άλλη του λαού. Γιατί να ενδιαφέρονται οι μεν ποια γλώσσα θα μιλούν οι δε; Τέλος, η μέση οδός ήταν ακόμη λιγότερο αποσαφηνισμένη. Ανταποκρινόταν, βέβαια, στην ανάγκη που επέβαλε η εθνική ιδεολογία να απομακρυνθούν από τη γλώσσα λέξεις και εκφράσεις που προέρχονταν από τα τούρκικα, τα ιταλικά, τα σλάβικα και τα αρβανίτικα. Μπορούσε, επίσης, να χωνέψει μεγάλες τυπολογικές αλλαγές και δάνεια από τα αρχαία. Ήταν ένας συμβιβασμός: υιοθετούσε το συντακτικό της καθομιλουμένης και τη γραμματική της αρχαίας. Αυτή η διάκριση γραμματικής και συντακτικού κληροδοτήθηκε στη σύγχρονη ελληνική, όπου η γραμματική καλείται να δείξει τη διαχρονικότητα ενώ το συντακτικό τη συγχρονικότητα της γλώσσας.

Ο πρώτος μισός αιώνας ζωής του νεοελληνικού κράτους (1830-1880) είδε τη σταδιακή επικράτηση της καθαρεύουσας στη γλώσσα της διοίκησης, των εφημερίδων και στην εκπαίδευση. Η επικράτηση αυτή δεν σήμαινε τον πλήρη παραμερισμό της δημώδους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η καθιέρωση του «Ύμνου εις την Ελευθερία» του Σολωμού ως εθνικού ύμνου, του κατεξοχήν εθνικού συμβόλου μαζί με τη σημαία, το 1865. Στις αρχές της δεκαετίας αυτής το Υπουργείο Παιδείας καλούσε τους δασκάλους να καταγράψουν δημώδες γλωσσικό υλικό από τα χωριά στα οποία υπηρετούσαν (Tziouvas 1994). Αλλά και οι μορφές της καθαρεύουσας που χρησιμοποιούσαν πολιτικοί και λόγιοι είχαν σημαντικές αποκλίσεις. Λόγιοι της εποχής επισημαίνουν τη μεγάλη ρευστότητα και τη χαρακτηρίζαν γλωσσική αναρχία. Ο Φίλιππος Ιωάννου γράφει το 1861 ότι στα γλωσσικά ζητήματα επικρατεί πραγματική αναρχία και ο Κλέων Ραγκαβής γράφει το 1877 ότι η γλώσσα βρίσκεται σε ρευστή κατάσταση. Και οι δυο υποστήριζαν την ανάγκη της γλωσσικής ρύθμισης.

Ο εξαρχαϊσμός, επομένως, της γλώσσας προβλήθηκε ως ανάγκη να μπει γλωσσική τάξη. Αυτοί όμως που τον υποστήριζαν, συνήθως διανοούμενοι που είχαν φτάσει στην Αθήνα από άλλα μέρη, είχαν και άλλους λόγους. Φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν τη νέα πνευματική ηγεσία του έθνους. Γι' αυτούς η επιδέξια χρήση της αρχαιζουσας γλώσσας ήταν σημείο διάκρισης, ένα πολιτισμικό κεφάλαιο, μια πολιτική στάση. Έδειχνε με δυο λόγια την ανωτερότητά τους απέναντι στους ντόπιους. Επομένως, ήταν πιο κατάλληλοι για τις μεγάλες και επίσημες θέσεις. Αλλά τον εξαρχαϊσμό της γλώσσας δεν πρέπει να τον δούμε ξεχωριστά από άλλες ομόλογες τάσεις, οι οποίες στόχευαν και αυτές στην ανάδειξη και στη μίμηση των κλασσικών προτύπων. Οι αρχαιολόγοι ανέδειξαν τα κλασσικά μνημεία παραμερίζοντας μνημεία της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Οι πολεοδόμοι εφάρμοσαν Ιπποδάμεια σχέδια στις πόλεις. Οι αρχιτέκτονες έκτισαν νεοκλασσικά κτίρια. Ήταν λοιπόν αυτή η κλασικιστική αισθητική ιδεολογία που καθόρισε τα χαρακτηριστικά της εθνικής ιδεολογίας κατά το 19ο αιώνα. Η επικράτηση της καθαρεύουσας, επομένως, ήταν συνιστώσα αυτής της ιδεολογίας εξελληνισμού του έθνους, όπου εξελληνισμός σήμαινε την επιθυμία μορφικού εξαρχαϊσμού. Αυτό φάνηκε και στην περίπτωση του εξαρχαϊσμού των τοπωνυμίων. Απώτερος στόχος και συνέπεια ήταν η δημιουργία ενός εξελληνισμένου τοπωνυμικού περιβάλλοντος. Αν, άλλωστε, δημιουργία του εθνικού κράτους σημαίνει την αναδιάταξη της μνήμης και την επιβολή του σχήματος της μνήμης στην οποία το κράτος βασιζει την ιδεολογία του, μία από τις μορφές της επιβολής αυτής της μνήμης είναι η σημείωση του περιβάλλοντος χώρου μέσω της γλώσσας. Στην ελληνική περίπτωση το σχήμα ήταν η επιβολή της προνομιάς περιοχής της μνήμης, της Αρχαιότητας.

Δημοτικισμός και μαζική κοινωνία

Αναδιάταξη της εθνικής μνήμης σήμαινε, για την πρώτη εποχή του ελληνικού κράτους, την απώθηση της μνήμης της Τουρκοκρατίας και της βυζαντινής περιόδου. Όταν λοιπόν ένας λόγιος της εποχής εκείνης ο Παναγιώτης Σούτσος έγραφε ότι η νεότερη γλώσσα, δηλαδή η καθαρεύουσα που έγραφε ο ίδιος, ήταν

ταυτόσημη με τη γλώσσα των αρχαίων, ένας συνάδελφός του, ο Στέφανος Κουμανούδης τον ειρωνευόταν λέγοντας ότι η γλώσσα των λογίων προχωρά στην αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση από των πατεράδων μας. Η νεοκλασική εθνική ιδεολογία (και μαζί με αυτήν η μορφή της γλώσσας) απωθούσε εκτός από τη γλώσσα των πατέρων, την οποία θεωρούσε ως προϊόν παραφθοράς και αποτέλεσμα εθνικών συμφορών, τη μνήμη που επιβίωνε από την Τουρκοκρατία. Με τον τρόπο αυτό απέκοβε την Επανάσταση από την περίοδο που προηγήθηκε, δηλαδή από τα ιστορικά της συμφραζόμενα. Απωθούσε ακόμη την εκκλησιαστική μνήμη, τη μνήμη της βυζαντινής περιόδου που διαιωνίζε η Εκκλησία. Πώς η θρησκευτική εμπειρία θα χωρούσε στο νέο ιδεολογικό σχήμα των λογίων; Από τα μέσα επομένως του 19ου αιώνα δημιουργήθηκε η αίσθηση ότι η αρχαΐζουσα ιδεολογία δεν κάλυπτε εντελώς τις ανάγκες του έθνους και ότι η ιδέα της εθνικής αναβίωσης θα έπρεπε να αντικατασταθεί ή να συνδυαστεί με την ιδέα της εθνικής συνέχειας. Έτσι, ενσωματώθηκαν βαθμιαία στο αφήγημα της ελληνικής ιστορίας το Βυζάντιο και σιγά-σιγά τα μεταβυζαντινά χρόνια. Αλλά η ενσωμάτωση των εποχών αυτών στην εθνική ιδεολογία σήμαινε ότι τα χρόνια αυτά δεν έπρεπε να θεωρούνται χρόνια ανυπαρξίας για το ελληνικό έθνος. Η αναζήτηση των απαρχών του νεοελληνικού έθνους και η έντονη ενασχόληση με τις παραμελημένες έως τότε περιόδους της ελληνικής ιστορίας οδήγησαν σε μια επανεκτίμηση των πρώιμων νεοελληνικών γλωσσικών μορφών (Λιάκος 1994). Η νεοελληνική γλώσσα δεν μπορούσε να θεωρείται πλέον παραφθορά της αρχαίας γλώσσας· αποκτούσε τη δική της αυτόνομη αξία. Αν όμως άλλαζε η αξιολόγηση της γλωσσικής ιστορίας, τότε μήπως το γλωσσικό ζήτημα όφειλε να τεθεί εκ νέου;

Αυτά τα ερωτήματα και οι συνακόλουθες συζητήσεις και πολεμικές αφορούσαν την διαμόρφωση μιας ιδεολογίας κρατικής και κυρίαρχης, που εκπορευόταν από τις μεγάλες πόλεις. Η συζήτηση αυτή, στο εσωτερικό των κύκλων που την καθόριζαν, αφορούσε το περιεχόμενο αυτής της ιδεολογίας. Προς τα έξω, όμως, δηλαδή προς τους αγροτικούς πληθυσμούς, τις αλλόγλωσσες ομάδες των αρβανιτών, των κουτσόβλαχων και των σλαβόφωνων αφορούσε τη δημιουργία ενός γλωσσικού οργάνου που θα τους αφομοίωνε σε μια νέα κουλτούρα, την κουλτούρα του έθνους, και θα τους ομογενοποιούσε ως τον λαό αυτού του έθνους. Η γλώσσα που διδασκόταν στην εκπαίδευση και διαδιδόταν από τις εφημερίδες και τους επίσημους φορείς ήταν ένας από τους μηχανισμούς αυτής της εθνικής ομογενοποίησης. Οι άλλοι ήταν ο στρατός, η δικαιοσύνη, η διοίκηση. Αλλά και σε αυτούς η γλώσσα έπαιζε κεντρικό ρόλο. Πέρα από την αντιπαράθεση καθαρεύουσας-δημοτικής, το πρόβλημα της ελληνικής διγλωσσίας πρέπει να το δούμε και από αυτή την οπτική. Η γλώσσα του κράτους που αντιπαράτιθεται στη γλωσσική πολυμορφία του πληθυσμού. Τα εξωτερικά όρια της γλωσσικής συζήτησης δεν αφορούσαν μόνο τον πληθυσμό της ελληνικής επικράτειας, αλλά και τους χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που μιλούσαν διάφορες ελληνικές διαλέκτους. Μέσω των δασκάλων, των δικηγόρων και των γιατρών που σπούδαζαν στην Αθήνα και στέλνονταν ή προσκαλούνταν στις κοινότητες αυτές, εξομοιώνονταν αυτοί οι πληθυσμοί με το ελληνικό έθνος όπως δημιουργούνταν αυτά τα ίδια χρόνια στο ελληνικό βασίλειο.

Το γεγονός που σημαδεύει τη γλωσσική ιστορία των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα είναι η εμφάνιση του δημοτικιστικού κινήματος: όχι απλώς η εμφάνιση της δημοτικής στο γραπτό λόγο, αλλά η εμφάνιση ενός κινήματος το οποίο κήρυττε τη γλωσσική ορθοδοξία της δημοτικής και την ανάγκη της κανονικοποίησης της γλώσσας. Ο Γιάννης Ψυχάρης και οι διανοούμενοι του εξωτερικού που δημιούργησαν το κίνημα αυτό θεωρούσαν ότι η κακοδαιμονία και η καθυστέρηση της Ελλάδας οφειλόταν στην ελλιπή εκπαίδευση και μόρφωση του λαού, επομένως στο γλωσσικό όργανο που χρησιμοποιόταν, δηλαδή στην καθαρεύουσα. Την κατηγορούσαν για διπλή ανεπάρκεια: αφενός δεν μπορούσε να εκφράσει την ψυχή του λαού, αφετέρου το πρακτικό πνεύμα της εποχής. Στις θεωρίες αυτές συναιρούνται οι γλωσσολογικές θεωρίες της εποχής και ο κρατικός λαϊκισμός. Στην υπόλοιπη Ευρώπη είναι η εποχή που το κράτος αρχίζει να διευρύνει τις αρμοδιότητές του στην κοινωνία και συντελείται η μετάβαση από μια φάση, κατά την οποία η εθνική ιδεολογία ήταν υπόθεση των ελίτ, σε μια άλλη, αυτή της εθνικοποίησης των μαζών. Τα στοιχεία αυτά, διοχετευμένα στην ελληνική περίπτωση, αναδεικνύουν τη γλώσσα ως πεδίο κρατικής πολιτικής και αποδίδουν στο πεδίο της γλωσσικής πολιτικής τα χαρακτηριστικά έντονου παρεμβατισμού. Στοχεύοντας είτε προς το έθνος είτε προς την κοινωνία (και τα δυο εύκολα συναιρούνται στην έννοια του λαού) το κίνημα

αυτό βρήκε ευνοϊκό ακροατήριο σε νεαρούς διανοούμενους που έπαιζαν με ιδέες ριζοσπαστικών αλλαγών, από τον Μαρξ ως τον Νίτσε. Ευνόητο, επομένως, γιατί το κίνημα αυτό συνδέθηκε με ένα ευρύ φάσμα ιδεολογικών τοποθετήσεων, από τον σοσιαλισμό ως τον αντικοινοβουλευτικό εθνικισμό.

Ο δημοτικισμός κατά την περίοδο αυτή που επεκτείνεται ως την πολεμική δεκαετία 1912-1922 θεωρούνταν ως κάτι ευρύτερο από μια προσπάθεια γλωσσικής μεταρρύθμισης. Για τους σοσιαλιστές δημοτικιστές το ερώτημα ήταν γιατί τα πράγματα δεν λέγονται με το όνομά τους. Επομένως, το δημοτικιστικό κίνημα αντιστρατεύονταν ένα ολόκληρο σύστημα απατηλής ιδεολογίας που δημιουργούσε τις νοητικές προϋποθέσεις της υποταγής των λαϊκών στρωμάτων. Αν λοιπόν η κοινωνική χειραφέτηση συνδεόταν με τη γλωσσική, τότε συνέβαινε και το αντίστροφο: η γλωσσική αλλαγή όφειλε να συνδεθεί με την κοινωνική. Να το σημείο που έγινε το προπύργιο των σοσιαλιστών-δημοτικιστών, όπως ο Γεώργιος Σκληρός, ο Δημήτρης Γληνός και άλλοι. Από την άλλη μεριά, για τους εθνικιστές δημοτικιστές η καθαρεύουσα θεωρούνταν ανεπαρκές γλωσσικό όπλο στη μάχη ανάμεσα στις βαλκανικές προπαγάνδες για τον προσεταιρισμό των πληθυσμών της Μακεδονίας. Σε ποιο γλωσσικό ιδίωμα θα προσπαθούσαν οι Έλληνες να προσεταιριστούν πληθυσμούς με διαφορετική μητρική γλώσσα (Τριανταφυλλίδης 1963, 4ος τόμ., 253-283); Στα χρόνια του Βενιζέλου που το όραμα εκσυγχρονισμού της κοινωνίας συνέπιπτε με την εκπλήρωση των εθνικών προσδοκιών, η πλειοψηφία των δημοτικιστών εντάχθηκε στο σχέδιό του και στον συνασπισμό δυνάμεων που το υποστήριζε. Οι δημοτικιστές συγκέντρωσαν την προσοχή τους στην αλλαγή του εκπαιδευτικού συστήματος και στην επιβολή της δημοτικής ως γλώσσας της εκπαίδευσης. Βέβαια, βενιζελισμός και δημοτικισμός ήταν δύο κύκλοι που δεν ταυτίζονταν αλλά τέμνονταν (Σταυρίδη-Πατρικίου 1976). Αυτό φάνηκε με το Σύνταγμα του 1911. Έστω και αν η διάταξη του συντάγματος που όριζε την απλή καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα απογοήτευσε τους δημοτικιστές (ιδιαίτερα η διάταξη ότι απαγορεύεται «κάθε επέμβαση προς παραφθοράν της γλώσσας»), το γεγονός ότι συμπεριλήφθηκε άρθρο που αφορούσε τη γλώσσα ανταποκρίθηκε στο αίτημα για την κανονικοποίησή της. Ενιαία γλώσσα για όλους.

Η γλωσσική πόλωση

Η εμφάνιση του δημοτικισμού ως κινήματος οδήγησε σε μια γλωσσική αλλά και ιδεολογική πόλωση. Η γλωσσική μεταρρύθμιση ταυτίστηκε με την Αριστερά. Θεωρήθηκε ότι απειλεί τον εθνικό πολιτισμό, κωδικοποιημένο στο τρίπτυχο «πατρίς, γλώσσα, θρησκεία» ή κατά περιστάσεις «πατρίς, θρησκεία, οικογένεια» και ότι εξυπηρετούσε τους εχθρούς του έθνους. Έτσι σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες των δημοτικιστών ακυρώνονταν από τους αντιπάλους τους και οι πρωτεργάτες αντιμετώπιζαν συχνά διώξεις ή τη δημόσια κατακραυγή. Ωστόσο, στην ίδια αυτή περίοδο, ανάμεσα στους δυο Παγκόσμιους Πολέμους, η δημοτική είχε κατακτήσει εξ ολοκλήρου τη λογοτεχνία και σημαντικό μέρος της δοκιμογραφίας, έστω και αν δεν είχε τα χαρακτηριστικά μιας ακραφνούς λαϊκής γλώσσας όπως επεδίωκαν οι πρώτοι δημοτικιστές. Απέκτησε μάλιστα και θεσμικά προπύργια, όπως η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στην οποία αναδείχτηκαν καθηγητές δύο από τους πρωτεργάτες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και ο Αλέξανδρος Δελμούζος. Ο Μεσοπόλεμος ήταν βέβαια μια δύσκολη εποχή για μεταρρυθμίσεις. Τα στρατιωτικά πραξικοπήματα διαδέχονταν το ένα το άλλο και η τελική κατάληξη της εποχής ήταν η δικτατορία του Μεταξά το 1936. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, ο δημοτικισμός βρισκόταν στο στόχαστρο των διώξεων και η γλωσσική πόλωση ήταν παράλληλη και συναγωνιζόταν σε οξύτητα, αν δεν τον υπερέβαινε, το Διχασμό ανάμεσα σε βενιζελικούς και βασιλικούς. Ωστόσο, παρατηρούμε κάτι που δεν θα αναμέναμε στη δικτατορία του Μεταξά. Παρά το γεγονός ότι η δικτατορία άντλησε το ιδεολογικό της περιεχόμενο από τον σκληρό πυρήνα των ιδεών του αντιδημοτικιστικού στρατοπέδου, ο αρχηγός της ανέθεσε στον Τριανταφυλλίδη τη συγγραφή της πρώτης γραμματικής της δημοτικής (Τριανταφυλλίδης [1938] 1993). Ο Μεταξάς στους λόγους του, βέβαια, χρησιμοποιούσε καθαρεύουσα. Καταγόταν όμως από μια περιοχή, τα Επτάνησα, όπου η τοπική κουλτούρα ήταν ταυτισμένη με το δημοτικισμό. Δεν θα πρέπει, επίσης, να φανταζόμαστε τον Μεταξά ως έναν άξεστο στρατιωτικό. Όπως αποδεικνύει το Ημερολόγιό του (Βατικιώτης 2005), παρακολουθούσε με τον τρόπο του τα πολιτισμικά δρώμενα της εποχής του. Εκτός όμως από τα προσωπικά χαρακτηριστικά του δικτάτορα, ο

αντιδραστικός λαϊκισμός, όπως και στην περίπτωση του φασισμού, αποτελούσε το κοινό υπόβαθρο των δικτατοριών του Μεσοπολέμου. Με τη συγγραφή της γραμματικής της δημοτικής επιχειρείται η ισχυρότερη κανονιστική πρωτοβουλία στο πεδίο της γλώσσας έως τότε. Εξάλλου, στα χρόνια της γραμματικής του Τριανταφυλλίδη η δημοτική είχε χάσει τον πολεμικό χαρακτήρα της πρώτης περιόδου. Αποτελεί μια εκδοχή την οποία είχαν καλλιεργήσει τα λογοτεχνικά και δοκιμιακά κείμενα της γενιάς του '30, η οποία είχε ενσωματώσει τη λαϊκή παράδοση της Τουρκοκρατίας, τη γλώσσα του Ερωτόκριτου και του Μακρυγιάννη στον κορμό της εθνικής ιδεολογίας (Γιαννουλόπουλος 2003). Η καθαρεύουσα από εθνική γλώσσα περιορίστηκε σε μια κρατική γλώσσα.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η υπόθεση της δημοτικής ενισχύθηκε. Οι αντιστασιακές οργανώσεις με τη μεγαλύτερη επιρροή προέρχονταν από την Αριστερά και αμφισβητούσαν έμπρακτα τη γλώσσα και την ιδεολογία του προπολεμικού κόσμου. Μια έντονη πνευματική και πολιτισμική ζωή αναπτύχθηκε αυτά τα χρόνια. Αποδεδειγμένη από τους περιορισμούς του κράτους στράφηκε στη δημοτική και στις αξίες του λαϊκού πολιτισμού, διαπλάθοντας στις νέες ηλικίες μια γλωσσική αίσθηση διαφορετική από εκείνη των προηγούμενων γενεών που είχαν ανατραφεί σε κλίμα καθαρεύουσας (Καστρινάκη 2005).

Βέβαια, η ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο και η επικράτηση μιας Δεξιάς με ακραίες ιδεολογικές τάσεις ποινικοποίησαν σχεδόν τη χρήση της δημοτικής στον δημόσιο λόγο. Κάτω όμως από την επιφάνεια δρούσαν ισχυρές δυνάμεις που υπονόμειναν την καθαρεύουσα. Το σημαντικότερο μέρος της πολιτισμικής παραγωγής γραφόταν πλέον στη δημοτική. Έστω και αν οι δημοτικιστές διέφεραν στις ιδεολογικές και πολιτικές τους προτιμήσεις, καθώς κατανέμονταν σχεδόν σε όλο το φάσμα των πολιτικών δυνάμεων με μεγαλύτερη πυκνότητα προς το Κέντρο και την Αριστερά, η πολιτισμική παραγωγή στην καθαρεύουσα εκμηδενίστηκε. Το μεγαλύτερο πλήγμα στα πολιτικά στηρίγματα της καθαρεύουσας το κατέφερε η δικτατορία του 1967-1974. Δίχασε το συντηρητικό στρατόπεδο που υποστήριζε παραδοσιακά την καθαρεύουσα. Η ντροπιασμένη φυγή των στρατιωτικών από την εξουσία στέρησε από το στρατόπεδο της καθαρεύουσας οποιαδήποτε νομιμοποίηση και άνοιξε το δρόμο για την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους το 1976.

Μια νίκη χωρίς πόλεμο

Οι αλλαγές που οδήγησαν στο αποτέλεσμα αυτό δεν ήταν μόνο πολιτικές. Η μεταπολεμική περίοδος, όπως άλλωστε σε όλο τον δυτικό κόσμο, χαρακτηρίστηκε από την έντονη εσωτερική μετανάστευση από την επαρχία στις πόλεις, καθώς και από την κοινωνική άνοδο των μεσοστρωμάτων. Ο παλιός ιστός των ανώτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία είχαν ανατραφεί με την καθαρεύουσα, είχε ήδη δεχτεί μεγάλο πλήγμα κατά τη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου. Τώρα διαλύθηκε στη νέα κοινωνική πλημμυρίδα. Εκείνο που κυρίως κατέρρευσε ήταν ο παλιός ιεραρχημένος τρόπος ζωής. Τα νέα ανερχόμενα στρώματα επέβαλαν εύκολα τους δικούς τους κώδικες επικοινωνίας, το δικό τους ύφος και κυρίως την ανάγκη της καταξίωσής τους μέσα από τη συμβολική αναγνώριση της γλώσσας που μιλούσαν. Τίποτε δεν μπορούσε να αντισταθεί στο λαϊκό ύφος. Ούτε η διασκέδαση, ούτε η ενδυμασία, ούτε βέβαια η γλώσσα ως σημείο κοινωνικής διάκρισης. Σε αυτό το πολιτισμικό-κοινωνικό πλαίσιο, που βέβαια συνόδευε το πολιτικό, πρέπει να φανταστούμε τη νίκη της δημοτικής. Η επίσημη καθιέρωση της δημοτικής σήμαινε πως η πρόσβαση στον κρατικό μηχανισμό θα μπορούσε να γίνει και χωρίς την καθαρεύουσα. Η καθαρεύουσα, επομένως, παραμερίστηκε και από τη σχολική εκπαίδευση. Ένας άλλος ισχυρότατος παράγοντας ήταν οι μεταβολές στην τεχνολογία της επικοινωνίας. Η διάδοση του ραδιοφώνου και αργότερα της τηλεόρασης, η μετάβαση από το ελεγχόμενο κρατικό ραδιόφωνο με τους ατσαλάκωτους εκφωνητές που είχαν σπουδάσει ορθοφωνία στην ιδιωτική ραδιοφωνία και τηλεόραση που μιμούνταν την ατημέλητη ομιλία του δρόμου, η αυξανόμενη παρουσία της διαφήμισης στο οπτικό και ακουστικό πεδίο δεν μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστη τη γλώσσα. Η καθαρεύουσα μπορούσε να λειτουργήσει στον γραπτό και στον έντυπο λόγο ή στο περιορισμένο ακροατήριο των εγγράμματων των αστικών κέντρων. Έστω και αν στα πρώτα τριάντα χρόνια της λειτουργίας του ραδιοφώνου οι ειδήσεις εκφωνούνταν στην καθαρεύουσα, τα τραγούδια, το

θέατρο, οι σαπουνόπερες και οι διαφημίσεις μεταδίδονταν στη δημοτική. Η γλώσσα αλλά και οι τρόποι ομιλίας άλλαξαν, έτσι ώστε να επαναλαμβάνουν και να ανακυκλώνουν τους γλωσσικούς τρόπους του κοινού.

Η δημοτική γλώσσα που καθιερώθηκε δεν ήταν βέβαια η αποκατάσταση της δημόδους γλώσσας. Το 1824, ο Σολωμός έγραφε για να αμφισβητήσει στον εξαρχαισμό τη δυνατότητα λαϊκής ανταπόκρισης: «άμε ναύρης τους πολεμάρχους, ψηλάφησέ τους ταις λαβωματιαίς, και πες τους ότι πρέπει να ταις λεν τραύματα». Σήμερα όμως το *τραύμα* καθιερώθηκε. Η δημοτική πέρασε μέσα από το φίλτρο της καθαρεύουσας, όπως άλλωστε και η εθνική ιδεολογία από το φίλτρο του εξελληνισμού. Η φράση του Ιωάννη Ναθαναήλ (1574), «εξ ελληνικής εις την ημών κοινήν γλώσσαν μετοχεύσαι» είναι σήμερα περίπου ακατανόητη. Δυσκολίες δεν παρουσιάζει το «μετοχεύσαι», αλλά εκείνο το «εξ ελληνικής». Γιατί να αντιπαρατίθεται στην «ημών κοινήν γλώσσαν»;

Βιβλιογραφία

1. ΒΑΤΙΚΙΩΤΗΣ, Π. 2005. *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*. Αθήνα: Ευρασία.
2. ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. 2003. *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*. Αθήνα: Πόλις.
3. ΗΛΙΟΥ, Φ. 1997. *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, 1ος τόμ. 1801-1818. Αθήνα: ΕΛΙΑ.
4. HERING, G. 1995. Die Auseinandersetzungen über die Neugriechische Schriftsprache. *Nostos* 189-264.
5. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, Α. 2005. *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*. Αθήνα: Πόλις.
6. ΛΙΑΚΟΣ, Α. 1994. *Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας: Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία*. Στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, 171-199. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
7. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε. 2002. Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια, 18ος-20ός αιώνας. Στο *Γλώσσα, κοινωνία, ιστορία: Η Ευρώπη του Νότου*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης et al., 27-32. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
8. ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, Ρ. 1976. *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*. Αθήνα: Ερμής.
9. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Μ. [1938] 1993. *Νεοελληνική Γραμματική: Ιστορική εισαγωγή*. 3ος τόμ. Του *Απαντα*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
10. Τα παραθέματα: Σοφριανός 324, 326, Φωτιάδης 436, Ελληνομουσείο Κυδωνιών 447, Νεόφυτος 431, Κοδρικάς 470, Κοραΐς 452, 450, Δούκας 449, Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 440, Χριστόπουλος-Βηλαράς 562-563, Μοισιόδαξ 447, Οικονόμος 455, Σολωμός 444, Κόντος 481, Ιωάννου 480, Κλ. Ραγκαβής 484, Π. Σούτσος 97, Κουμανούδης 483, Ναθαναήλ 354.
11. ΤΖΙΟΒΑΣ, D. 1994. Heteroglossia and the defeat of regionalism in Greece. *Κάμπος, Cambridge Papers in Modern Greek* 2: 95-120.
12. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ, Α.-Φ. 1999. *Γλώσσα, πολιτική, πολιτισμός*. Αθήνα: Πόλις.